

भारतातील महिला अधिकारांचे स्वरूप

प्रा.डॉ. वासंती रासम
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

कु. शबाना गैबीसो हळगळी
राज्यशास्त्र अधिविभाग, संशोधक विद्यार्थ्यांनी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना:-

पुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे भारतात स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. अगदी वैदिक काळातही स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते. मध्ययुगीन कालखंड तर स्त्रियांच्या दुष्टीकोनातून अत्यंत भयंकर समजला जातो. आधुनिक युगातही पुरुषांचे स्त्रियांवरील वर्चस्व व मानसिकता पूर्णपणे संपलेली नाही. पुरुष स्त्रियांना दुय्यम तर समजतातच शिवाय स्त्रियाही स्वतःला कमकुवत समजतात. अलीकडच्या काळात स्त्रिया शिक्षण घेवून सुशिक्षित होत आहेत. त्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पुढे येत आहेत काही उच्च पदावर पोहचलेल्या आहेत. तरी देखील या क्षेत्रात स्त्रियांना स्वतंत्र निर्णय घेताना दबाव व दडपण असल्याचे दिसते. नोकरीच्या ठिकाणी, कुटूंबात अन्यत्र स्त्रियांना विविध प्रकारच्या अन्याय व छळाला तोंड द्यावे लागते. ग्रामीण, शहरी, अर्थार्जन करणा-या, घरकाम करणा-या अशा सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना अत्याचारांना तोंड द्यावे लागते. हुंडाबळी, बलात्कार, भ्रुणहत्या, वेतनात फरक यासारख्या असंख्य अत्याचारांना भारतातील स्त्रियांना सामोरे जावे लागते. १९९३ साली केंद्रसरकारच्या महिलांच्या विरुद्ध हिंसाचारावर प्रसिध्द झालेल्या अहवालात असे दिसून आले की, त्यामध्ये ५४ मिनिटात एका महिलेवर बलात्कार होतो. म्हणजेच एका महिन्यात ८०० तर वर्षभरात १ हजार ६०० स्त्रियांना बलात्कारांसारख्या अमानुष अत्याचाराला बळी पडावे लागते. स्त्री भ्रुण हत्येनेही नवीन समस्या निर्माण केली आहे. जन्माला येण्याआधीच स्त्री भ्रुण परिणामी लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाणात असंतुलन झाले आहे. शिवाय ० ते ६ वयोगटातील बालिकांची संख्याही सातत्याने घटत आहे. सन १९९१ मध्ये ९४५ असलेली स्त्रियांची संख्या २००१ मध्ये ९२७ तर २०११ मध्ये दर हजार बालिकांमागे ७५९ इतकी झाली आहे. स्त्री-पुरुष असंतुलनामुळे स्त्रियांची विक्री होण्याची समस्या निर्माण झाली आहे. त्याचे प्रमाण उत्तर भारतात जास्त आढळून आले आहे अशा स्त्रियांवर होणा-या अत्याचार व अन्यायाविरुद्ध भारतात स्त्रियांच्या बाबतीत संरक्षण कायद्याची निर्मिती केली आहे. त्या अधिकारांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे

भारतीय राज्यघटनेने केलेल्या व्यवस्थेवर तसेच धर्मशास्त्र आणि धार्मिक विचारवंतांच्या मतांचा विचार केला व प्राचीन परंपरा आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या व नैसर्गिक सिध्दांतावर विचार केला तर आपणाला असे दिसून येईल की, हे सर्व स्त्रिया आणि पुरुषांत समानता प्रस्थापित करतात पण वास्तवात असे दिसून येत नाही कारण आजही स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात समानता आहे असे दिसून येत नाही स्वातंत्र्यानंतर शासनाद्वारे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय स्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी अनेक कल्याणकारी योजना व विकासात्मक कार्यक्रम राबवले गेले. स्त्रियांच्या विकासासाठी शिक्षणाच्या अनेक संधी उपलब्ध केल्या गेल्या त्यातून त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून देत त्यांच्यात सामाजिक व आर्थिक दृष्टीकोनातून आत्मनिर्भरता व स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी प्रेरणा निर्माण केल्या आहेत. त्यासाठी शासन जाणीवपूर्वक प्रयत्न करत आहे.

राज्यघटनेतील अधिकार व हक्क:-भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुष, श्रीमंत, गरीब, साक्षर-निरक्षर या सर्वांना समान संरक्षण दिले आहे. भारतातील स्त्री-पुरुष सर्वांना सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय न्याय देण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत सामाजिक न्याय, समानसंधी व समान दर्जा देण्याचा विचार केला आहे स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय रुपात विकासाच्या समान संधी देण्यासाठी काही खाव व्यवस्था केल्या आहेत. आपल्या राज्यघटनेत दिलेले अधिकार खालीलप्रमाणे

कलम १४ —यामध्ये कायद्याच्या पुढे सर्व समान असून मग तो पुरुष असेल वा स्त्री

कलम १५ (३) — शासनाकडून स्त्रिया व लहान मुलांना काही विशेष सुविधा दिल्या आहेत

कलम १६ —लोकसेवामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता संधीची समानता असेल.

कलम १९ —समान रुपात अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य

कलम २३ व २४ —भारतीय राज्यघटनेत स्त्रियांची खरेदी विक्री व वेठबिगार पध्दती यावर बंधन घातली आहेत.

कलम ३९ (घ) —या अंतर्गत स्त्री-पुरुषांना समान कार्यासाठी समान वेतन देण्याची व्यवस्था केली आहे.

कलम २४३ (घ, न) —पंचायती राज व नागरी संस्थात ७३ वे व ७४ वे संशोधन करून स्त्रियांना आरक्षण देण्यात आले आहे.

कलम ४२ —स्त्रियांना बाळंतपणासाठी सहाय्य करण्याचा विचार मांडला आहे.

कलम ४७ —पोषक आहार व लोकस्वास्थामध्ये सुधारणा करणे सरकारचे उत्तरदायित्व आहे.

कलम ३३० व ३३२ —यामध्ये ८४ वे संशोधन करून लोकसभा व विधान सभामध्ये आरक्षण देण्याचा विचार केला जात आहे.

अशा प्रकारे भारतीय राज्यघटनेत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचा हक्क, स्वातंत्र्य, शोषणमुक्ती, धार्मिक स्वातंत्र्य शिक्षण व संस्कृतीचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्रिस्तरावर आरक्षण देऊन त्यांना ग्रामीण व शहरांच्या स्थानिक राजकारणात सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे आज जवळजवळ ८० लाखांच्या वर स्त्रिया राजकारणात असल्याचे दिसतात. तसेच उच्चस्तरावरही राजकारणात आरक्षण देण्याचा विचारही आज केला जात आहे.

महिलासंबंधी प्रमुख कायदे

- १) बागायत श्रम कायदा १९५१ — महिला कर्मचा—यांना आपल्या मुलांना दूध पाजण्यासाठी वेळ देणे
- २) कर्मचारी विमा योजना कायदा — प्रसूती लाभासाठी आवश्यक प्रमाणपत्र देणे व औषधासाठी सहाय्य करणे
- ३) खाण कायदा १९५२ — भूमिगत खाणींमध्ये स्त्रियांच्या नियोजनास बंदी
- ४) प्रसूती सुविधा कायदा १९६१ — कार्य दिवसाचे ८० दिवस पूर्ण झाल्यानंतर महिला कर्मचा—यांना बाळंतपण/ गर्भपातासाठी आवश्यक दिवसांची तरतूद करणे व दवाखान्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- ५) विक्री कामगार कायदा १९६६ — महिला कर्मचा—यांना निर्धारित कार्यकाळ झाल्यानंतर त्यांच्या मुलांसाठी शिशुगृहाची व्यवस्था करणे.
- ६) ठेका/श्रम कायदा १९७० — महिला मजूरदारांना बागांमध्ये नऊ तासानंतर काम करण्यास प्रतिबंध
- ७) समान वेतन कायदा १९७६ — समान कार्यासाठी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान वेतन देणे
- ८) आंतरराज्यीक प्रवासी कामगार कायदा १९७९ —राज्यघटनेद्वारे बालविवाह प्रतिबंध महिलांसाठी वेगळे शौचालय, स्नानघरांची व्यवस्था करणे
- ९) स्त्री अशिष्ट निरूपण निषेध कायदा १९८६ — महिलांच्या अश्लील प्रदर्शनावर प्रतिबंध लावणे
- १०) वेश्यावृत्ती निवारण कायदा १९८६ — स्त्रियांना अनैतिक कार्यात सामावून घेणा—यावर बंधने लादली गेली
- ११) हुंडा निषेध कायदा १९८६ — विवाहामध्ये हुंडा देणे घेणे यावर बंदी,
- १२) सती निषेध कायदा १९८७ — स्त्रियांना त्यांच्या पति निधनानंतर जिवंत जाळण्याच्याप्रथेवर म्हणजेच सती प्रथेवर प्रतिबंध
- १३) ७३ व ७४ संशोधन १९९३ — स्त्रियांना त्रिस्तरावर एक तृतीयांश आरक्षण दिले गेले.
- १४) बाळंतपूर्ण निदान तंत्रज्ञान कायदा — १९९७ गर्भावस्थेत मुलीचा गर्भ आहे का ओळख करून घेण्याच्या तंत्रज्ञानावर बंधने टाकली आहेत.

वरील कायद्यांच्या आधारे स्त्रियांना एक मानव म्हणून जगण्यासाठी जे अधिकार आवश्यक असतात ते देण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांना शोषणमुक्त व अत्याचारमुक्त करण्यासाठी व त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. कारण भारतीय स्त्रियांना विविध कुप्रथा व शोषणाला सामोरे जावे लागत होते, त्यावर प्रतिबंध लावण्याचा प्रयत्न कायद्यांद्वारे केला आहे शिवाय शासनाद्वारे स्त्रियांच्या विकासासाठी अनेक कार्यक्रम व कल्याणकारी योजना राबवल्या जात आहेत. कारण त्यांचा राहणीमानाचा स्तर सुधारेल व विकास कार्यक्रमात अधिकाधिक भागीदार होऊ लागतील स्त्रियांना सक्षम व सशक्त बनविण्यासाठी केंद्र सरकार विशेष योजना राबवीत आहे स्त्रियांवरील होणा—या अत्याचाराविरोधात अनेक कायद्यांची तरतूद भारतात करण्यात आली आहे स्त्रियांवर होणारे कौटुंबिक अत्याचाराविरोधात सप्टेंबर २००५ मध्ये भारत सरकारने स्त्रियांसाठी कौटुंबिक, हिंसाचार विरोधात केलेल्या कायद्यांच्या संदर्भात या कायद्यांच्या खाली तपशील गरजू स्त्रियांसाठी देत आहेत. या कायद्याचे संरक्षण सर्व गटातील सर्व वयाच्या आणि नात्याच्या स्त्रियांना आहे या कायद्यानुसार१) पिडीत स्त्रिया मानसिक, शारिरिक छळ, घातक जखमा, लैंगिक तसेच शाब्दिक, आर्थिक, भावनिक छळ, हुंडा किंवा किमतीवान वस्तुंच्या मागणीवरून छळ, तिच्या नातेवाईकांचा मागणीसाठी छळ २) लैंगिक छळ — जवरी संभोग, विवाहअंतर्गत बलात्कार, लैंगिक शाब्दिक छळ, मुलगा होत नाही म्हणून अपमान ३) आर्थिक छळ — आर्थिक साधनांपासून वंचित, घरगुती खर्चासाठी पैसे न देणे, पोटगी टाळणे, मुलींच्या इच्छेविरोधात लग्न, स्त्रीधन, संपत्ती मिळू न देणे घरातील साधनांचा उपयोग करू न देणे दोघांची एकत्रित स्थावर जंगम संपत्तीची विल्हेवाट लावणे या छळांबाबत सुरक्षा अधिका—यांची नेमणूक सरकारतर्फे केलेली असून सामाजिक काम करणा—या स्त्रियांना सुरक्षा अधिकारी म्हणून नेमण्यास प्राधान्य आहे प्रत्यक्ष न्यायाधिशाकडे पिडीत स्त्री जावू शकते न्यायाधिशाकडून तिला मार्गदर्शन केले जाते. सुरक्षा अधिकारी कायदेशीर सेवा मिळवून देतात तसेच आवश्यक असल्यास वैद्यकीय सेवा त्याकरिता वाहनव्यवस्था सोय पिडीत महिलांसाठी केली जाते. तिच्या मुलांचा ताबा आणि घरातील तिची स्वतःची संपत्ती याबाबत सुरक्षा अधिकारी लक्ष घालतात त्या स्त्रिची इच्छा असल्यास तिच्या वतीने सुरक्षा अधिकार न्यायालयात अर्ज करू शकतात अशाप्रकारे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कायद्याचे स्वरूप असलेले दिसून येते. जागतिक पातळीवर ही महिला अधिकारांसंदर्भात विविध कायदे व ठराव झाल्याचे दिसतात. कायदे महिला सबलीकरणासाठी व त्यांच्या अधिकारांसाठी महत्वाचे समजे जातात.

एकूणच स्त्रियांच्यावरील अत्याचार थांबवण्यासाठी राज्य, राष्ट्र, व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध प्रयत्नातूनच संरक्षणाचे कायदे निर्माण झाले आहेत. त्यामध्ये समाजकल्याणबोर्ड, महिला आणि बालविकास, आरोग्य आणि कुटूंब कल्याण मंत्रालय, श्रम मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय इ. द्वारा स्त्रियांसाठी अनेक उपयोगी कार्यक्रम आणि योजना लागू केल्या आहेत स्त्रियांना आर्थिक स्वरूपात स्वतंत्र बनविण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे अनेक कार्यक्रम राबविले जात आहेत. संकटग्रस्त स्त्रियांचे पुनर्वसन करण्यासाठी प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना, कौटुंबिक समस्याग्रस्त मानसिक तणाव, सामाजिक अवहेलना आणि विविध शोषणग्रस्त महिलांसाठी व मुलींसाठी उत्पादकी निवास सदर स्थापन केले आहेत. स्त्रियांवरील अत्याचार थांबवण्यासाठी त्याबद्दल जाणीव जागृती करण्यासाठी प्रसार माध्यमांचा मोठा प्रमाणात उपयोग केला जात नाही तसेच स्वयंसेवी संघटनांची सहाय्यता घेतला जात आहे. राज्यघटनेचे स्त्रियांच्या विकासासाठी सर्वकष प्रयत्न केल्याचे दिसते त्यातून स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा किंबहुना बदल झाला आहे. पण समाजामध्ये आजही स्त्रियांना आदारयुक्त दर्जा व स्थिती प्राप्त झाल्याचे दिसून येत नाही तो दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी जबाबदारी, कुटूंब, समाज व राष्ट्रावर अवलंबून आहे शिवाय समाजाचा स्त्रियांच्या प्रति असणारा पारंपारीक दृष्टीकोनही बदलला पाहिजे स्त्रियांचा दर्जा, स्थिती सुधारल्या शिवाय समाज किंबहुना राज्य, राष्ट्राची प्रगती होवू शकत नाही.

संदर्भ:— १ आपटे, ज.रा., रोडे पुष्पा— भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००८.

२ सामंत, मंगला— स्त्रीपर्व, नेटवर्क प्रकाशन पुणे, २००८.

३ राष्ट्रीय महिला आयोग पुस्तिका, मार्च — २०१४.

४ रोडे पुष्पा — महिलांसाठी आधार कायद्यांचा, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००८.

५ लोकराज्य मार्च— २०१०.